

39. Д. Н. Д. 11

ВІЛЬНА

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Орган Всеукраїнської Учительської Спілки

№ 8—9.

З М І С Т:

	стор.
Я. Чепіга. До трудової вільної школи	81
Ол. Музиченко. Питання про єдину школу на Україні	85
Прив.-доц. В. Родников. Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі	89
Гр. Іваниця. На порозі нової школи	93
Ол. Гройнім. Совітська школа	100
Школа в Західній Європі й Америці. <i>Під редакцією Ол. Музиченка.</i>	
І. Тиждневий з'їзд англійських учителів	103
ІІ. Чи пережила себе читанка?	104
Д-р В. Підгаєцький. Шкільні колонії у літку	107
Ів. Невеселий. Поштова дитяча шкільна скринька	112
З життя вчительських спілок. <i>Ол. Дорошкевич. Учитель і школа</i>	115
Ріжні звістки	120
Шкільна хроніка. <i>Я. Чепіга. Школа і освіта на Україні</i>	123

	стор.
<i>С. Постернак. Постанова справи підготування учителів за часи революції в Росії і на Україні</i>	137
<i>О. М. До історії єдиної школи на Україні</i>	143
<i>В. Камінський. З'їзд діячів середньої укр. школи</i>	145
Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні	149
Дрібні звістки	152
Критика (<i>С. Т., С. Дорош, П. Пелех, О. Курило, Я. З., П. Горецький, С. Д., В. Родников, М. Кравчук, Ол. Радзимовський, Л. Чикаленко</i>)	159—183
Бібліографія. <i>Прив.-доц. В. Родников. Огляд літератури по питаннях трудової школи</i>	183
Нові книги	189
Од редакції	188
ІІ-ий З'їзд Делегатів Всеукр. Учит. Спілки 15—18 січня 1919 року (кінець)	33—48

Рік другий. 1918-19 шк. р. Березень-Квітень.

З попередньої літератури можна вказати: Є. Стратонов—Къ вопросу объ объединеніи курса школ низшего и высшего типа (Русск. шк., 1908, № 5—6); Я. Душечкин—О типѣ школы при всеобщемъ обученіи (Учит., 1907, 7); Н. Горданський—Теорія и дѣйствительность в области всеобщаго обученія (Русск. Шк. 1911, 12); В. Лид—Практика введенія всеобщаго обученія (Для нар. учит. 1910, 11); А. Музиченко—На пути къ демократизаціи школы (Русс. Шк. 1907, 7, 8); В. Чарнолуський—Основные вопросы организаціи свободной демократической школы (Русс. Шк. 1908—3 4, 5—6, 7—8, 9).

Гр. Іваниця.

На порозі нової школи.

(Кілька побіжних заміток до реформи школи на Вкраїні).

Ось уже два роки, відколи взагалі почалося будівництво нового життя на відродженій Україні, чуємо про реформу школи. В канцеляріях Міністерства, на вчительських з'їздах, в різних наукових і педагогічних організаціях обмірковують це питання, ведуть дебати, виносять резолюції. Але до повного переведення в життя того, що дійсно можна буде назвати реформою школи здається, ще досить далеко. ¹⁾ Багато ще треба зробити й нового й додаткового до того, що робилося і робиться, аби існуючу систему шкіл і навчання змінити на щось инше і перейти увесь шлях від старої школи до нової. З огляду на це і тримаючися тієї думки, що підготовка реформи повинна проводитися при глибокому зацікавленні вчительства й громадянства і завчасному колективному обміркуванню основ і деталей реформи і на з'їздах і на сторінках часописів, особливо педагогічних, ми хочемо зробити кілька побіжних заміток, що до реформи школи на Вкраїні, маючи надію, що це буде тільки одна з багатьох вияв живого обміну думок вчительства.

I. Підготовчі роботи.

Серед різних питань, які виникають, коли приходиться гадати про реформу школи, одним з перших виникає звичайно питання про підготовчі роботи, як ті що провадилися і провадяться, так і ті, що ще мають провадитися: чи цілком вони задовольняють, як по своєму масштабу й напрямку, так і по своїм методам? чи не треба їх де в чому змінити, або принаймні де-які корективи до їх додати?

Не треба, гадаємо, багато доводити, що це питання має свою рацію: коли в кожній справі варт не тільки „що?“, але й „як?“ і питання методу в усякій праці набирає великої ваги, то є ґрунт і для того питання, якому ми присвячуємо цю замітку.

¹⁾ Це не наша поодинокі думка. Такого погляду тримаються навіть де-які авторитетні колективи й організації (див. наприклад „Меморандум Учительської Свілки до Директорії“).

Добре знаємо, що відповідь на це питання, в устах кожної людини матиме здебільшого суб'єктивний характер, але на нашу думку, додержуючись навіть *maximum'a* об'єктивизму, треба на першу частину піднесеного питання дати негативну відповідь. Маштаб усіх тих підготовчих робіт, що ведуться в справах реформи школи, суворо кажучи, занадто вузький. Ці роботи обмежуються працею та діяльністю окремих осіб, що, правда, виносять наслідки своєї праці на обговорювання *столичних* комісій, або в кращому випадку з'їздів. Але перші (це не для кого не секрет) при невеликій кількості членів, мають дуже часто випадковий характер і не обговорюють питання з усіх боків, а особливо з боку практичного переведення того чи іншого проєкта в умовах місцевого (власне провінціального) життя, другі через натуральний для сучасних з'їздів брак часу і велику кількість питань не мають змоги як слід обміркувати питання й обмежуються резолюціями, здебільшого загальними, які не дуже часто переносять питання в площу реального й конкретного того здійснення. Наслідком такого становища з'являється превалююча як не зовсім виключно-пануюча роля столиці і центральних установ, що отгонить трохи старим духом: столиця (центральні установи) робить „по своєму крайньому розумінню“ і наказує провінції; провінція приймає накази, дуже часто несподівані, кряхтить і формально виконує, але ставиться до цього виключно, як до наказу, і в деякі важні справи не вносить ні крихти серця, або як і вносить, то навпаки, з великим обуренням і незадоволенням зустрічаючи накази. Ми зовсім не маємо на увазі тих засобів, що до українізації шкіл: в цьому напрямі по обставинам часу інше й робити було не можна. Але маємо випадки, де персональний вплив і рука столиці впадають в очі дуже ясно, хоч і жадної потреби, здавалось би, до того нема. Зазначимо такі факти, як несподівана зміна годня майже по усіх предметах в дівочих гімназіях, проведена під яким впливом представників однієї наукової галузі, або обіжник про повернення до вжитку в українських школах старого російського правопису, коли реставрація де якими з київських педагогів букви „ять“ так влучно гармоніювала загальним реставраційним замірам гетьманського уряду.

Натуральна річ, що таким чином можна тільки писати обіжники і декрети про реформу школи. Реформувати школу і навіть розробити план цієї реформи, треба спиратися не на нечисленні комісії та випадкові постанови й резолюції, а на досвід усього загалу українського учительства. В глибині провінції теж є й педагогічні знання й педагогічний досвід, а особливо знання умов того місцевого життя, з якими треба рахуватися при утворенні нової школи. Питання про вузький загальний досвід і пристосування проєктів шкільної реформи до життя всієї країни, а не тільки її столиці, набирає особливої ваги зараз, коли в Соборній Україні об'єднані землі, в яких шкільне життя будувалося досі на різних підставах. Як що ми дійсно хочемо утворити єдину національну українську школу на всьому просторі Соборної України, то треба взяти на увагу і різні шляхи, якими йшла історія школи в різних частинах Соборної України і загальний досвід українського учительства. 1)

1) Питанню про ті перспективи в житті школи, що їх одкриває об'єднання окремих частин України, ми маємо замір присвятити окрему статтю. Авт.

З боку конкретного й практичного ці вимоги й бажання можна було би перевести в життя таким чином. Центральна освітня інституція намічає загальні принципи і загальний план реформи і передає це на обмірковування на місцях (в педагогічних товариствах і т. ин.). Звичайна річ, що пункти загально-державного значіння приймаються, як основні постулати. Надісланий з місць мотивований матеріал вносить корективи, особливо цінні, коли вони торкаються питань технічного характеру й місцевого життя, і дає можливість детальніше розробити план реформи, головним чином, що до програм по окремих предметах, класах і типах шкіл. Ця робота виконується в комісіях столичних переважно спеціалістів. Після цього скликаються з'їзди спеціалістів з усієї України, які остаточно вирішують питання про всі деталі, програми і т. инше. Проведена таким чином реформа матиме, на наш принаймні погляд, міцні підстави, бо спиратиметься на досвід і попередню працю усього учительства.

Нам можуть закинути, що такий порядок вимагає багато часу і праці, є трудний, а то й неможливий через одірваність центру від провінції, відсутність звязків і т. ин. На це можемо дати дуже коротку відповідь. На вівтарь такого діла, як будівництво нової школи, треба не жалкуючи власти все—це раз. А друге, коли центральна влада не може забезпечити простого з технічного боку звязку столиці з провінцією, то вона не може брати на себе сміливість розв'язувати таке складне питання, як реформа школи (в повному її обсязі), бо вона не зможе все одно цієї реформи перевести.

Натуральна річ, що швидче обмежитися розробленням питання тільки в центрі і перевести його в життя шляхом декрету. Але, як зазначили ми вже вище, треба мати на увазі, що такі засоби тільки руйнують школу і освіту. В старій російській школі увесь час наказували і наказували багато. Наслідки цього ще й зараз впадають в очі. І коли ми не хочемо цих наслідків в новій українській школі, коли ми не хочемо, щоб наша молодь, виходячи із школи в життя, вносила на собі негативні риси школи, то ми повинні до щенту знищити все, що хоч трохи має в собі елементу бюрократичних засобів і методів і знайти собі власні шляхи¹⁾.

II. Реформа школи і реальні обставини життя.

Реформа школи чи шкільна реформація?

Таке цікаве питання становить відомий педагог Ол. Музиченко в своїй статті, що під такою же назвою уміщена в № 4 (за цей рік) журналу „Вільна Українська Школа“. Відповідь на це питання автор статті дає, спираючися на останні вимоги новітньої педагогіки, і тому цілком зрозуміло, до яких висновків він приходить. Твердо і рішуче згучать його слова:

„не перебудовання, не ремонт шкільної організації і програм, але збудування їх на зовсім иншій підвалині наново—ось потреби нової школи, які висцїли“ (ст. 205).

¹⁾ Поважаючи думку свого шан. співробітника, редакція все-ж таки зазначає, що сучасний революційний мент вимагає і революційного будівництва в школі, отже де-яка централізація справи таки ще потрібна.

І в другому місці:

„Тепер або буде шкільна реформація, і школа відродиться, радикально перегледівши увесь свій вантаж, або-ж школа зовсім зруйнується і ще сильніше калічитиме душі, тільки з поміччю иншого знаряддя і в инших обставинах“ (ст. 201).

І віруючи в те, що ця давно ждана шкільна реформація наближається, автор цитованих рядків накреслює генезу ідей, що ведуть до цієї реформації і в загальних рисах малює конкретний зміст її, який мусить привести до того, що кардинально зміниться шкільне життя, і в школі буде зовсім инша атмосфера. Зміниться шкільний план, зміняться методи навчання, зміниться звичайно сама обстановка школи:

„для виконання на ділі принципу індивідуалізації навчання і виховання, нова школа буде мати в собі не тільки класову кімнату, але і купіль, шкільну куховарню, сад, майстерні ручної праці, клас для рисування, для фізичних дослідів, залю для зібрань, свята і читань, майданець для гри і спорту“ (ст. 204).

Велике зацікавлення викликає вся невеличка, але пронята щирим ідеалізмом і педагогічним ентузіазмом стаття шановного автора. Які широкі перспективи відкриває вона перед очима педагога! Яке велике бажання працювати на користь нової школи будить вона в серцях учителів—творців цієї школи майбутнього!

Але як не цікава ця стаття і висловлені в ній думки, все-ж таки, читачеві її на передодню зміни шкільного життя на Україні, хочеться підійти до неї з боку практичного, знак запитання в основних словах поставити трохи далі і додати три слова: „зараз на Україні“. Реформа школи чи шкільна реформація зараз на Україні?

Інакше кажучи: чи можна висловлені в статті бажання покласти в основу зпроектованої зміни шкільного життя на Україні, чи може досить було би взяти для цієї зміни менший масштаб? На перший погляд, наша постановка питання може де-кого здивувати й навіть образити. Україна є одна з європейських країн і як що педагогічна теорія дійшла до певних висновків в справі зміни характеру шкільного життя, а на Україні потреба цієї зміни виспіла, то чому же з цих даних теорій і почасти практики не зкористуватися! Чому не збудувати українську школу по останньому слову педагогічної науки? Принципово згоджуючися з цим, не можемо все-ж таки не висловити де-яких думок, сумнівів і заперечень, які, гадаємо, доведуть, що наша постановка питання має свою рацію.

Перш за все школа кожної країни є певний соціальний організм. І як усякий соціальний організм, він підлягає певним же законам розвитку. Цей розвиток залежить від різних факторів, зміна яких викликає зміну в характері і напрямі шкільного життя. Придивляючися до розвитку школи і факторів цього розвитку, які, загалом кажучи, можна поділити на 2 групи—внутрішні і зовнішні—ми можемо завважити такі характерні з'явища. Щоб кардинально змінити характер школи, треба зробити так, аби ви фактори виривали в одному напрямі, бо при впливі факторів одного порядку праця може гальмуватися факторами иншого порядку. З історії школи добре відомо, як педагогічному рухові,

розпочатому при сприяючих умовах внутрішнього характеру, на перешкоді дуже часто встають умови зовнішнього характеру, особливо форми існування школи і її залежності від різних установ. І навпаки, при так або інакше сприяючих зовнішніх умовах бажанню двинути школу в тому чи іншому напрямі можуть стати на перешкоді різні причини внутрішнього характеру, перш усього відношення до цього учителів.

Друге, що треба мати на увазі при всяких змінах в різних соціальних організаціях, це факт консервативності людської думки і тісного звязку її про-дуктів. Коли придивляєшся до людського прогресу, то ясно бачиш, що як би корисна в духовому змислі і цікава не була то аби інша новина, вона завжди зустрічає собі велику перешкоду в існуючих традиціях і як би великий не був вплив цієї новини на сучасне її життя, вона врешті одразу не перерве традиції. Тому-то при всяких реформах умілий реформатор повинен рахуватися з цією *vis inertiae* і ввести її в свої думки, як інженер, що, будуючи машину, бере на увагу усі фактори, не тільки позитивні, але і негативні.

Коли з цього погляду підійти до нашого питання, то, гадаємо, його постановка не буде здаватися дивною. Відомо, що уявляла з себе школа на Україні до цього часу, відомо, серед яких обставин вона жила останні роки, відомо й те, який характер мають останні часи. На що-ж в такому стані можна сподіватися? Чи можна темний період російської школи на Україні змінити періодом світлої шкільної реформації, чи простієнька реформа школи були-би бажаним кроком вперед?

Не розглядаючи питання в усіх деталях, зупинимось на деяких з них. Візьмемо, наприклад, зовнішню обстановку. Якими яскравими фарбами малює її Музиченко зовнішню картину школи майбутнього.

А що у нас?

Школа у нас завжди була на другому плані громадського життя. Не тільки в селах, але і в містах шкільні помешкання були дуже часто нижче всякої критики. Багато шкіл зараз немає ніякого помешкання і провадить навчання в другу і навіть (*horribile dictu!*) в третю чергу. Багато шкільних будинків було під різними інституціями військового і революційного часу і вимагає капітального ремонту. В таких обставинах будинки школи майбутнього є далекий ідеал. Кроком вперед було одно поширення шкільного будівництва, для забезпечення кожній школі власного помешкання і мінімум'а гігієнічних вимог.

Перейдемо до учителя.

Давно вже сказано, що учитель душа школи, а значить він головний фактор в житті школи. Через це усяка зміна в житті школи повинна так або інакше рахуватися з учителем, мати на увазі його стан. Тим часом що уявляє з себе зараз учитель? За винятком де-яких щасливих місць, це інтелігентний пролетарій в буквальному розумінні цього слова, замучений боротьбою за шматок хліба. Пришліть йому кучу наказів що до реформи школи. Він, може, і виконає їх, а що він додасть від себе? Що йому реформа школи і широкі перспективи, коли нема в що одягтися? Яку атмосферу радості може він утворити в школі, коли дома безрадівна картина голодної сім'ї? Через це на порядку денному знов таки проста реформа, необхідна до крайньої міри: забезпечення

учителів і їх матеріального становища, щоб вони мали змогу бути щирими працьовниками в перебудуванні школи.

Торкнемося ще одного питання. Зміст учебних програм давно вже викликав різку і сувору критику. Давно вже передові представники педагогічної думки змагалися, аби змінити ці програми з того чи іншого боку. Настирлива погребя цього ясна кожному, хто знав нашу школу. Ідеалістична педагогіка підходить до цього питання дуже просто. Коли нам потрібна не реформа школи, а шкільна реформація, коли центр ваги не в змісті, а в методі, то питання про програм відходить на другий план. Так воно і зазначено в тій статті, основні думки якої стали вихідним пунктом нашої замітки:

„для нової концепції зовсім не важна буде кількість знання а тільки його властивість“ (ст. 204), „учневі буде дана можливість вільного вибору групи предметів, коли обовязковими будуть тільки програми—minimum, а право поширити їх буде доручено кожній школі по своєму“ (ст. 205).

Цілком згоджуючися з цим принципом ми не можемо все-ж таки висловити де-які застереження.

Перш усього нам не ясно, чи визнається потрібною хоч мінімальна сталість програму і як що визнається, то в якій формі. Річ в тому, що, на наш погляд, така сталість (хоч мінімальна) мусить бути. Ми переконані в необхідності цього зовсім не тому, що цінимо формальний бік справи, а тільки тому, що стоїмо цілком на практичному ґрунті. Мало зробити де-які предмети факультативними для учня, треба зробити їх обовязковими для школи. Як що цього не буде, то буде так, що учень дуже часто може бути позбавлений можливості учитися тому, чого захоче через брак учителя. Ми знаємо, як тісно пропонування звязано з попитом і запевнені, що непевність попиту викличе непевність і пропонування. Тому то при мінімальній сталості цього вже не буде.

Друга причина, по якій, на наш погляд, трудно перейти від сучасної школи до школи без сталого програму, це та *vis inertiae*, про яку згадували вище. Зараз центр ваги полягає в змісті програмів. Коли центр ваги перенести на метод і не забезпечити учня з боку змісту, то є небезпека що по інерції змісту довгий ще час буде відогравати велику роллю.

Крім того, як не важно право окремих шкіл, користуючися з програми—minimum, розробляти собі власні програми, все-ж таки це право безмежним бути не може: повинно все ж таки зазначити можливі комбінації, максимум тижневих годин і т. ин., щоб забезпечити школи від різних експериментів на ґрунті персонального впливу і професійного захоплення окремих спеціалістів. Таким чином із цього боку потрібна певна сталість.

Вважаючи на це все, ми додержуємось такої думки. Шкільна реформація—той ідеал, що сяє на обрії нашої педагогічної діяльності, те світло, до якого треба йти, що-дня закладаючи цеглини в будинок школи майбутнього. Але шлях до того довгий і важкий, особливо коли він проляже серед цієї темряви, що панувала й панує на Україні і йти по йому приходиться серед надзвичайних обставин часу. І тому то, рахуючися з усіма обставинами життя й часу, з негативними рисами близького минулого і нерадісного сучасного, треба робити те, що здається можливим і найпотрібнішим. Треба забезпечити школі умови існування взагалі і гігієнічного з'окрема, поліпшити стан учителя, щоб він був дій-

сно педагог, а не машина, що заробляє шматок хліба, треба учневі забезпечити елементарні умови розвитку їх індивідуальності, змінити програми і т. инш. Іншими словами, треба реформи школи. І це буде перший крок, перший щабель. А через цей щабель ми підемо до слідуючого.

І таким чином наша відповідь на те питання, що їм ми почали замітку: „Через реформу сучасної школи до шкільної реформації!“¹⁾

III. Чергові завдання.

В попередніх рядках нам прийшлося поставити знак запитання над можливістю швидкого переведення в життя того, що можна буде дійсно назвати реформою школи. Як зазначили ми, це не є наша поодинокі думка. Такий погляд мають і різні авторитетні колективи й організації...

Але життя не стоїть. Воно йде й вимагає руху, розвитку у всьому, а значить і в школі. Що ж треба з нею робити, щоб сполучити необхідність реформи з потребою завчасної її підготовки? Які питання треба видвинути на перший план і, визнавши їх черговими завданнями, поставити і перевести в життя?

Зовсім не претендуючи на оригінальність і повну непомильність наших думок, дозволимо собі накреслити, що, на наш погляд, треба і можна було би зараз зробити для здійснення де-яких вимог ідеї єдиної трудової школи і підготовки переведення в найблизчому часі реформи школи в повному обсязі.

Перш усього, звичайно, повинно бути введено загальне обов'язкове навчання, за для чого потрібно не тільки розробити план в центральній інституції, але й закликати усі міські й земські самоврядування й учительські організації з свого боку подбати заздалегідь про переведення в життя розробленого проекту. Приватні початкові школи (дітські садки, підготовчі класи і т. инше) могли би, на нашу думку, тимчасово, до поширення сітки шкіл, продовжувати свою діяльність, але на їх потрібно поширити усі правила й програми відповідних класів початкових шкіл. Підготовчі класи гімназії мусять бути зачинені з найблизчого академічного року, але це треба вирішити й оголосити заздалегідь, щоб учителі мали змогу знайти собі посади.

Друге. Можна не чекаючи на повну реформу, з початку 19¹⁹/20 шк. р., програм 1-2 класу гімназій і близьких до їх типів шкіл зрівняти з програмою відповідних класів вищих початкових шкіл. Тоді через рік, коли, сподіваємось, можуть бути закінчені підготовчі роботи, 3 (три) роки второго ступня шкіл будуть усюди мати однаковий характер і тому порядок проведення реформи буде усюди однаковий. Можна закинути на це, що таке зрівняння програм не потрібно, бо краще одразу реформувати молодші класи гімназій. Але поки що не вирішено, як реформувати і невідомо, що може стати на перешкоді цій реформі. Тому-то й треба зробити, що можна, і таким чином зробити крок вперед по утворенню єдиної школи.

Третє. Треба зараз же звернути увагу на той пункт, де само життя робить до реформи єдину школу, звязуючи різні ступні шкіл. Ми маємо на ува-

¹⁾ Даючи місце висловленим поглядам шан. автора, редакція вважає їх *дискусійними*. Зокрема питання про т. зв. „програми“ в новій трудовій школі набірає ділком іншого характеру. Ред.

зі гімназії й реальні школи в складі 4-х старших класів. Відомо, що ці школи вирости в перші місяці революції, як конкретна форма одного з ступнів єдиної школи, пристосована до обставин сучасного шкільного життя: малося на меті звязати вищу початкову школу з вищою школою. Програми були складені на швидку руку, тільки тимчасово на 19¹⁷/₁₈ рік, і після цього мусіли бути переглянутими. В обставинах часу сталося инакше. В Московщині програми почали змінятися з рішучістю, а на Україні не робили ніякого перегляду і продовжували вживати старий програм. Кількість шкіл зазначеного типу росте, але програм викликає критику, підручників нема, де-які питання залишаються нерозв'язаними. Покладатися на повну реорганізацію шкільного діла не можна, бо вона може продовжуватися довший час. Тому треба зараз же висунути питання про цей тип шкіл, передивитися програми, подбати про видання підручників, взагалі вжити всіх засобів, аби цей життєвий тон школи підтримати і повести шляхом найкращого розвитку.

Четверте. Треба звернути увагу на те, щоб найшвидче перевести в життя перехід шкіл різних відомств до М. Н. Освіти. При призначенні спеціальних комісарів по передачі шкіл певних типів цю справу можна було б скінчити досить швидко. При цьому треба не тільки перенести ці школи, але вирішити характер їх існування надалі. На нашу думку, це не так трудно. Старші класи могли би скінчити курс по старим програмам, а молодші перетворились би в інші школи. Наприклад „духовныя училища“ можна було би прирівняти до вищих початкових шкіл, „духовныя семинарії“ до гімназій в складі 4-х старших класів і т. инш. Великі будинки де-яких з цих шкіл можуть бути використані й для відкриття в них нових шкіл.

Такі на нашу думку, чергові завдання, пекучі питання в справі реформи школи, утворенні єдиної школи. Ці питання такого характеру, що вони дуже мало залежать від політичного напрямку, бо вимагають головним чином ділового відношення, чому їх не так трудно поставити на порядок денний і вирішити.

Не торкаючися інших питань, що їх можна було би висунути в першу лінію, скажемо, що поруч з зазначеними питаннями і, взагалі кажучи, черговою працею треба як найшвидче перейти до активних робіт по підготовці реформи школи.

Безумовно, політичні обставини не завжди цьому сприяють. Навіть навпаки—дуже часто вони стоять на перешкоді. Але треба мати на увазі, що принцип революційного будівництва життя ніколи не виключає принципа еволюції, а тільки його доповняє. І тому ніколи не треба утрачати бадьорости в розпочатій праці. Давно вже почався рух по утворенню найкращої школи взагалі і на Україні з'окрема. Давно думка про національну школу на Україні об'єднала найкращих представників народу в міцній праці на користь рідної країни. І ніщо не може припинити цього руху, цієї праці, ніщо не зможе розвіяти тих думок і надій, що довели до світлого відродження.

І думка про це може й повинна бути найміцнішим стимулом на шляху діяльності й боротьби, як би тяжкий він не був.

Per aspera ad astra!

Грудень 1918.